

PFITZNER RUDOLF

Az idegen önmagunkban

Pszichoanalitikus megfontolások

*„Mert belülről, az ember szívéből származik minden gonosz gondolat, erkölcselenség, lopás, gyilkosság, házaságtörés, kapzsiság, rosszindulat, csalás, kicsapongás, irigység, káromlás, kevélység, léhaság. Ez a sok rossz mind belülről származik, és tisztátalanná teszi az embert.”
(Mk 7,21–23)*

Jézus a Márk-evangélium idézett szövegrészletében arra utal, hogy a rosszat ne magunkon kívül, hanem először önmagunkban keressük. Ez nem könnyű feladat, hiszen általában jónak tartjuk magunkat, és a rosszat, ami idegen számunkra, kívül vesszük észre és ott küzdünk ellene.

A nemrég elhunyt neves és népszerű pszichológus, Paul Watzlawik milliós példányszámban megjelent bestsellerében, a *Bevezetés a boldogtalanságba* című könyvében¹ leír egy plauzibilis példát, amellyel a téma megközelítését kezdem: „Egy ember képet akar felakasztani. A szeget megtalálja, de a kalapácsot nem. A szomszédnak van kalapácsa. Emberünk tehát elhatározza, hogy átmegy és kölcsönkéri. De kétsége támad: mi van, ha a szomszéd a kalapácsot nem akarja kölcsönadni? Tegnap már csak futólag köszönt oda. Talán sietett. De a sietés esetleg csak ürügy volt, és valami baja van velem. De mi? Én nem tettem semmit ellene; csak beképzeli magának. Ha tőlem valaki egy szerszámot kérne kölcsön, rögtön odaadnám. Ő miért nem? Hogy lehet egy ilyen egyszerű szívességet megtagadni embertársunktól? Az olyan emberek, mint ez a fickó, megmérgezik a másik életét. És még azt képzelem, hogy rá vagyok utalva. Csupán mert van egy kalapácsa. Most már végképp elegendem van belőle. – Ezek után átrohan, csenget, a szomszéd ajtót nyit, de mielőtt köszönhetne, emberünk ráordít: Tartsa meg a kalapácsát, maga pimasz.”

Az írás a Pax Romana – Innsbrucki Tanulmányi Napok keretében 2007. október 6-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Paul Watzlawik: *Anleitung zum Unglücklichsein – Vom Schlechten des Guten*. Zwei Bestseller in einem Band, Piper, München, 2005, 40.

Hasonló gondolatmenetek talán számunkra sem egészen ismeretlenek, de itt a valóság teljes félreismerését látjuk. Valami ismeretlen, idegen dolog jelenik meg, ami nem kívülről, hanem belülről, emberünk lelki életéből fakad. Bár a leírt folyamat túlnyomórészt a tudatban játszódik le, mivel eredetét nem ismerjük fel, a tudattalanban kell keresnünk. Közben persze előkerül már a projekció jelensége is, amiről később még beszélni fogunk.

Hogyan keletkeznek ezek a tudatunk számára ismeretlen, idegennek megélt lelki tartalmak? Itt röviden néhány, Freudra visszavezethető pszichoanalitikus fogalmat kell tisztáznunk. Mind a gyermek, mind pedig a felnőtt életében is felmerülnek kellemetlen élmények, vágyak, indulatok, ösztönös kívánságok, amelyek konfliktusba kerülnek a felnőttek, a társadalom normáival, elvárásaival, de nem felelnek meg az önmagunkról alkotott ideális elképzelésnek sem. Ezek többek között félelmet, szégyenérzést indukálnak, és énünk úgynevezett elhárító mechanizmusait mobilizálják. Valójában természetes, mindennapos folyamatokról van szó, amelyek csak akkor bénítják éniünket, ha túldimenzionáltak. Az egyik legismertebb elhárító mechanizmus az *elfojtás* (*Verdrängung*). A közmondás szerint: „Was ich nicht weiß, macht mich nicht heiß.” (Magyarul talán úgy mondhatnánk: Nem lehet baj abból, amit nem tudok.) Nietzsche pedig arról beszél: „»Das habe ich getan« sagt mein Gedächtniß. »Das kann ich nicht getan haben« – sagt mein Stolz und bleibt unerbittlich. Endlich – gibt das Gedächtniß nach”² („Ezt tettem« – mondja az emlékezetem. »Az nem lehet« – mondja büszkeségem és hajthatatlan marad. Végül enged az emlékezet.”)

Az elfojtás tehát nem egyszerű felejtés, hanem aktív folyamat. Az elfojtott a tudattalanban tovább létezik, és újra meg újra megpróbál bejutni a tudatba. Vagyis az elfojtás nem egyszeri történés, hanem olyasmi, amit folyamatosan fenn kell tartani. Amikor azonban már szorongások lépnek fel, ezek ismételt elhárítása sokszor csak neurotikus tünetek árán sikerül. (Pl. kézmosási kényszer: a „piszkos” gondolatok, fantáziák elhárítása kényszercselekmények segítségével.)

Az elfojtás általában lelki tartalmakra, olyan folyamatokra vonatkozik, amelyek a tudatban már egyszer felmerültek. Lelki életünk elfojtott, tudattalanná vált része ismeretlen, idegen testként létezik számunkra. S az önmagunkról alkotott pozitív képünket csak az elfojtott tartalmak tudatosodás felé törekvő dinamikája fenyegeti. Az elfojtott, idegennek megélt rosszat – a már említett neurotikus szimptomák mellett – egy másik elhárító mechanizmus segítségével igyekszünk megfékezni: ha kivetítjük, projiciáljuk ezeket, és ily módon a negatívumokat a másik emberben látjuk meg (mint a kalapács-példában). Ő lesz a primitív, rosszindulatú, szennyes, gonosz, akitől félnünk kell, aki minket, jókat veszélyeztet. Ez a bűnbak-pszichológia nemcsak az egyén életében játszik jelentős szere-

2 Friedrich Nietzsche: „Jenseits von Gut und Böse. Vierter Hauptstück. Sprüche und Zwischenspiele”, in F. Nietzsche: Werke II, (évszám nélkül), Phaidon, Essen, 251.

pet, hanem sokszor a kollektív elfojtás fenntartása érdekében ott dolgozik a csoportokban, a társadalomban is. Egy csoport vagy egy társadalom minél inkább meg van győződve saját igazáról, jóságáról, annál nagyobb szüksége van a bűnbak-mechanizmusra. (Pl. Bush elnök 2002 januárjában a kongresszusban a „gonosz tengelye”-ként beszél olyan országokról, mint Észak-Korea, Irán, Irak...)

Itt jegyezzük meg, hogy az elfojtottnak C. G. Jung pszichológiájában részben megfelel az *árnyék* (Schatten) fogalma. Ez személyiségünknek árnyoldala, ahol az elfojtott tartalmak mellett a társadalom számára nem elfogadható, tudattalan lelki tényezők és az úgynevezett kollektív tudattalan tartalmak léteznek.

Jung egyik legkiválóbb, sok kérdésben önálló álláspontot képviselő tanítványa, Erich Neumann már 1948-ban – a második világháború, a holocaust szörnyűségei és az atomháború fenyegető veszélye hatására – írta meg máig érvényes könyvét *Mélypszichológia és új etika*³ címmel. Szerinte a gonosz problémájára a zsidó-keresztény etika nem ad megfelelő választ, ez vezetett az értékek széteséséhez, a gonosz kollektív elszabadulásához a 20. században. Mivel a régi etika ideálja a szent, nemes és jó, ha ezeket az eszméket meg akarjuk valósítani, a negatívot tagadnunk kell. Személyiségünknek azokat a részeit, amelyek ezeknek az etikai értékeknek ellentmondanak, el kell nyomnunk, ez pedig szenvedéssel és áldozattal jár. Az elfojtás segítségével sikerül ugyan kiűzni őket tudatunkból: tudattalanná válnak, de személyiségünk kettéhasad. A jó lelkiismerettel járó régi etikai normákhoz való alkalmazkodás hozza létre a *personát*, amelyet úgy viselünk, mint a színészek az álarcot az antikvitásban. Két pszichikai szisztéma kerül így egymással szembe: az árnyék és a persona. Ez a kettéosztottság dualizmushoz vezet: a külső valóság is megoszlik a fény és sötétség, a tiszta és a szennyes, a jó és a rossz, végső soron pedig Isten és a sátán között.

Minél dogmatikusabb egy csoport vagy társadalom etikája, és minél szigorúbb az egyén lelkiismerete, annál radikálisabb lesz árnyoldalunk elfojtása. De az árnyék a tudattalانبól itt is a tudat felé törekszik. Mint a freudi elfojtott tudattalannál, itt is érvényes Horatius mondása: „Naturam expellas furca, tamen usque recurret”⁴ („Űzd ki bár a természetet vasvillával, mégis visszatér”), vagyis a „rossz” ellen vívott küzdelem soha nem ér véget, hiszen saját tudattalan, idegenként megélt részeinket kivetítjük, projiciáljuk a bűnbakra, az ellenségre. A régi etikának szüksége van ellenségképre, bűnbakra, s ezt az idegenben, a kisebbségekben, a tőlünk különbözőben találja meg, és saját belső ellenségünket vetítjük ki másokra, hogy harcoljunk ellene. Mindez ellentétben áll a *Hegyi beszéd* követelményével: „Szeressétek ellenségeiteket...” (Mt 5,44).

Neumann szerint éppen ezek az egyénben és a kollektívumban egyaránt lejátszódó folyamatok az okai a háborúknak, a pogromok-

3 Erich Neumann: *Tiefenpsychologie und neue Ethik* (1993), Fischer TB Geist und Psyche, Frankfurt/M.

4 Horatius: *Epistolae* I., X. 24.

nak, és ezek mozgatták az inkvizíció, a boszorkányüldözések, az antiszemitizmus és minden más szörnyűség elkövetőit. Az új etika pedig éppen abban állna, hogy elfogadjuk elhárított árnyékunkat, integráljuk a két egymással szembenálló pszichikai rendszert, az árnyékot és a personát...

Súlyosabb lelki zavaroknál, az úgynevezett személyiségzavaroknál, amelyek elsősorban lelki traumák következményei, az elfojtás mellett – mint elhárító mechanizmusokkal – a *hasítás* és a *disszociáció* különböző formáival találkozunk. Elsőnek tudomásom szerint Freud talán legjelentősebb tanítványa, a magyarországi pszichoanalízis megalapítója, a mai pszichoanalitikus trauma-teória úttörője, Ferenczi Sándor⁵ használja a hasítás fogalmát. Ezzel a témával most nem tudunk részletesen foglalkozni, csak egy-két példát említenék.

Gyakori a traumatikus élmények elviselhetetlen érzelmi tartalmának lehasítása. Erre kitűnő irodalmi példa található Kertész Imre *Sorstalanság* című regényében: a regény főhőse a koncentrációs táborban – miután tizenhat évesnek vallotta magát és így megúsza a Sonderbehandlungot, a gázkamrát – egy hét után megérti, hogy mit jelentenek az óriási, füstölgő kémények, a furcsa szag és a többi titokzatos körülmény, de érzelmileg mindez hidegen hagyja. Ő dolgozhat, a többihez semmi köze. A hasításnak ezt a formáját *derealizációnak* is nevezzük. A teljes valóság realizálása elviselhetetlen lenne, csak az érzelmek lehasítása teszi kibírhatóvá.

A hasítás a személyiség felbomlásához, disszociációhoz is vezethet, amikor különböző, sokszor egymással ellentétes én-állapotok váltják egymást, az egyik nem tud a másikról, a személyiség pedig több részre szakadt. A pszichiátria itt *disszociatív identitászavarról* vagy *többszörös (multiplex) személyiségről* beszél. Erre klasszikus irodalmi példa R. L. Stevenson közismert, meg is filmesített regényének, a *Dr. Jekyll és Mr. Hyde*-nek a hőse, akinek személyisége két ellentétes identitásra szakad: a humanista orvos és a gátlástalan gyilkos idegenek egymás számára, nem tudnak egymásról.

A második világháború után – a háború és főleg a holocaust borzalmainak hatására – elsősorban Németországban vetődött fel a kérdés, hogyan követhették el egy civilizált, magas kultúrájú országban keresztény nevelésű emberek mindezt a szörnyűséget. Honnan tört a felszínre egy sereg idegennek tűnő, addig ismeretlen jelenség, ami megmagyarázhatná a történeteket? A nevezetes Frankfurter Iskola képviselői, Adorno és Horkheimer, de egy sereg pszichoanalitikus is (Alexander Mitscherlich, Horst-Eberhard Richter és tanítványaik) elemezték a történeteket, analizálták az áldozatokat és a tetteseket, s igyekeztek a múlt megértéséhez és feldolgozásához hozzájárulni, hogy a szörnyűségek ne ismétlődhessenek meg.

5 Ferenczi Sándor: „Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind. Die Sprache der Zärtlichkeit und der Leidenschaft” (1933), in Ferenczi, S.: *Schriften zur Psychoanalyse*, 2. kötet (1972), S. Fischer, Frankfurt/M., 303–313. Magyarul: „Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve”, in Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Gondolat, 1971, 215–226.

Hadd idézzek Mario Erdheim pszichoanalitikus és etnológus a *Saját és az idegen*⁶ című tanulmányából: „Az idegen képe már nagyon korán létrejön a szubjektumban, majdnem egyidőben a számunkra legotthonosabb képpel, az anyáéval. Legprimitívebb formájában az idegen a nem-anya, az anya fenyegető távolléte pedig félelmet kelt. A félelem többé-kevésbé mindig az idegennel asszociálódik, és ahhoz, hogy az idegenhez közeledjünk, a félelem legyőzése szükséges.”⁷ „Lassanként az idegen képében sűrűsödik mindaz, ami fenyegető, illetve akként éltünk meg a szülők [...] és önmagunk részéről. Az anya képe újra makulátlan lesz, a folt pedig már az idegen képében jelenik meg: nem az anya gonosz, nem az ő szemében látunk dühöt és gyűlöletet, hanem az idegenében, és őbenne ismerjük fel a gyűlöletet is. Ugyanez történik saját rossznak tartott kívánságainkkal: ezek nem a mieink, hanem a többieké, az idegeneké, és ők csalnak, lopnak és fenyegetnek. Így az idegen reprezentánsa egyfajta szörny-gyűjteményévé fejlődik mindannak, amit önmagunkban rossznak tartunk. A nyereség tekintélyes: mi leszünk a jók, az idegen pedig a rossz. [...] Félelmünket erőszakkal próbáljuk csillapítani, aktívak vagyunk, harcolunk a rossz ellen, csak azt nem vesszük észre, hogy nem a másokban, hanem bennünk magunkban van.”⁸

Mindez azonban nemcsak az egyénben, hanem a csoportban is lejátszódik. Itt érhető tetten az idegengyűlölet eredete a társadalomban. Minél konzervatívabb egy társadalom, minél kevésbé képes változásra egy kultúra, annál veszélyesebb számára az idegen és annak kultúrája. „Az idegen reprezentánsa pszichohigiénikus funkciójában kitűnően alkalmas arra, hogy a saját kultúra konfliktusait tudattalanná tegyék, hiszen eszerint minden kellemetlenségnek az idegenek az okai.”⁹

Megemlítem még Hans-Jürgen Wirth pszichoanalitikust, a Psychoszocial Kiadó alapítóját, akinek *Nárcizmus és paranoia a politikában*¹⁰ című tanulmányában több utalást találunk témánkra. A tanulmány fő mondanivalójával, a nárcizmus, hatalom és politika összefüggésével és a terrorizmus témájával, ami tulajdonképpen szorosan idekapcsolódna, most nem tudunk foglalkozni. Csak arra térnék ki, hogy Wirth bevezeti a *kollektív trauma* fogalmát.¹¹ „A trauma élmény, ami olyan intenzitású, hogy túllép a lelki feldolgozás lehetőségein. A traumát extrém félelem, gyakran halálfélelem, rémület, ájultság és teljes tehetetlenség érzése kíséri. Ez centrális én-funkciók összeomlásához és az egész személyiség alapvető megrendüléséhez vezet. Ha mindez emberek nagy csoportjával történik,

6 Mario Erdheim: „Das Eigene und das Fremde”, in: *Psyche* (1992) 46: 730–744.

7 I. m. 732.

8 I. m. 733.

9 I. m. 742.

10 Hans-Jürgen Wirth: „Narzißmus und Paranoia in der Politik”, in Rotraud De Clerck (Hg.): *Trauma und Paranoia*. Psychoszocial Verlag, Gießen, 2006, 85–113.

11 Itt megjegyezném, hogy Virág Teréz, a 2000-ben korán elhunyt magyar pszichoanalitikus *társadalmi traumáról* beszél.

akkor »kollektív traumáról« beszélünk.¹² Ezt Wirth a New-York-i World Trade Center lerombolásának eseményére vonatkoztatja, de ugyanúgy érvényes a shoa történéseire és anak mindmáig, későbbi generációkra is ható következményeire. Megemlítenénk itt talán Trianon máig ható társadalmi traumáját is, bár ennek részletes kifejtése külön téma lenne.

Egy kollektív trauma megrendíti mind az érintett csoport, mind pedig a csoport tagjainak identitását is. A reakció ugyanaz, mint minden traumánál: igyekszünk felejteni, elfojtani, hasítani, hogy megszabaduljunk a szörnyű félelemtől és identitásvesztéstől. Az így elhárított trauma azonban elkezd hatni az egyes emberben és a közösségben is: romboló energiája egyéni patológiák mellett projektív, kivetítő mechanizmusokat is mozgósít. Veszélyeztetve érezzük magunkat az ellenség, az idegen, pl. annak az évezredek folyamán „megtalált” prototípusa, a zsidó által, aki minden rossznak az oka, aki üldöz bennünket, aki ellen harcolnunk kell. Ez a reakció paranoid méreteket is ölthet. A traumából – társadalmi vonalon a kollektív traumából – eredő paranoid reakció természetesen a másik oldalon, a shoa áldozatainál és azok utódainál is megtalálható. Vagyis kölcsönösség áll fenn: az egyik csoport paranoid reakciója hasonló reakciókat indukál a másik csoportban is.

Amíg nem sikerül az egyéni vagy a kollektív traumát valamilyen módon hatástalanná tennünk (pl. kreatív energiák segítségével¹³), addig rombolólag hat az egyén és a társadalom életében.

A berlini születésű, amerikai emigrációja után ma Svájcban élő pszichoanalitikus, Arno Gruen 2001-ben nagy visszhangot keltő *Az idegen önmagunkban*¹⁴ című könyvével elnyerte a Geschwister Scholl-díjat.¹⁵ A könyv az idegenség témájával foglalkozik a pszichoanalitikus fejlődés- és szociálpszichológia alapján. A borítón ezt olvashatjuk: „A könyv célja, hogy mindazt, ami a romboló önmagunkban, ami a sajátot idegenné teszi, valójában mint betegséget ismerjük fel. Ha minderről nem veszünk tudomást, történelemtudatunk szükségképpen hiányos marad, és az emberi történelmet továbbra is pogromok, a holocaust, etnikai tisztogatások és kendőzött vagy nyílt idegengyűlölet fogja meghatározni.”

„Az idegen önmagunkban az a saját részünk¹⁶, ami elveszett számunkra, és amit egész életünkben, mindannyian – mindenki a maga módján – újra megtalálni igyekszünk. Ezt sokan úgy teszik, hogy önmagukkal küzdenek, mások úgy, hogy a többieket pusztítják.”¹⁷

12 Wirth, i. m. 98.

13 Sokak által ismert példa, hogy a súlyosan traumatizált Polcz Alain egész életében elesettekkel, betegekkel, haldoklókkal foglalkozott, azoknak segített.

14 Arno Gruen: *Der Fremde in uns*. Klett-Cotta, Stuttgart, 2000.

15 A Scholl testvérek hívő katolikusok voltak, akik 1943-ban a müncheni egyetemen háború- és náciellenes röplapokat terjesztettek. Letartóztatták és rövidesen kivégezték őket. Az ő emlékükre alapították a Geschwister Scholl-díjat.

16 Itt az idegen megszemélyesített, személyiségünknek egy része (nem „das”, hanem „der” Fremde).

17 Gruen, i. m. 7.

Gruen szerint kultúránkban a gyermeki lét mélyreható elnyomása és elutasítása uralkodik. A gyermek elutasítva érzi magát, ha nem felel meg a felnőtt elvárásainak. Gyermeknek lenni azt jelenti, hogy konfliktusban lenni a felnőttekkel. A gyermek azonban nem érezheti magát áldozatnak, mert ugyanakkor az a mítosz van érvényben, hogy a felnőtt részéről minden szeretetből történik – a gyermek javára. Így a gyermek saját észleléseit, érzelmeit, impulzusait, saját áldozat-élményét kénytelen elnyomni, mint idegent megtagadni, elutasítani és elfojtani, a tudattalanba úzni. Mivel ezek visszatérése a tudatba jelenti a legnagyobb veszélyt, küzdeni kell ellenük. Nincs más választás, mint hogy saját fájdalmainkat, áldozat-élményünket kivetítsük, s önmagunkon kívül keressünk és találjunk áldozatokat, akik ellen harcolunk (idegenek, kisebbségek, másként gondolkodók, vélt ellenségek stb.). Ha harcunk nem az egyén, hanem egy gyűlölt csoport tagja ellen irányul, akkor szélsőséges esetekben annak anonim tagja dehumanizálódik, megszűnik embernek lenni. Így könnyebb gyilkolni, mint azt a terroristák teszik, vagy mint az az egyre kegyetlenebb háborúkban (Vietnam, Irak vagy Bosznia) történik.

A gyermek eredeti mag-identitása az elutasítottság által – legalábbis részben – elveszik, saját identitás nélkül pedig kénytelen identifikálni magát az idealizált felnőttekkel és azok elvárásaival, normáival. Ez egyúttal az agresszorra való identifikációt is jelenti, amit Ferenczi Sándor¹⁸ írt le a traumával kapcsolatban. A túlélésnek eszköze lehet, ha kínzóinkkal azonosítjuk magunkat, és azok szemléletét, elvárásait magunkévá tesszük, aszerint viselkedünk.¹⁹ Az agresszorra való azonosulás tulajdonképpen nem az agresszív póz mögött rejlő – szintén sérült, saját bizonytalanságát és gyengeségét erőszakos magatartással kompenzáló – személynek szól, hanem sokkal inkább a pózzal való azonosulással van dolgunk. Mindez lehet a vezéralakok erős és hajthatatlan póza (Hitler és mások, körülrajongott politikuskok stb.), vagy a fölényes, mindent jobban tudó felnőtt póza a gyermekkel szemben, esetleg a szigorú, erőszakos szülő, aki állítólag mindig a gyermek javát akarja. Gruen szerint ezek a folyamatok általánosak, és valamilyen módon valamennyiünket érintenek, kultúránk szocializációs folyamatának részei. Utal Freudra, aki a *Rossz közérzet a kultúrában*²⁰ című tanulmányában kifejti, hogy a kultúra részben lemondást jelent saját vágyainkról, impulzusainkról, s ez rossz közérzetet kelt.

A saját eredeti identitását elvesztett gyermek és későbbi felnőtt rá van utalva, hogy magát tekintélyekkel azonosítsa. Mindig akad-

18 Ferenczi Sándor, i. m.

19 Ez a jelenség nemegyszer előfordul üldözötteknél, akik alávetik magukat kínzóiknak, hogy elvárásaiknak megfelelően azok elfogadják, esetleg még szeressék is őket. Terroristák fogságában lévő nők például beleszeretnek kínzóikba. Újabban ezt a jelenséget Stockholm-szindrómának is nevezik, az ottani német követségen történt túszejtés óta, amikor is egy női áldozat beleszeretett az egyik terroristába.

20 Sigmund Freud: „Das Unbehagen in der Kultur”, in *Gesammelte Werke*, 14. kötet, 1930, 421–506.

nak olyan „karizmatikus” vezetők, vezérek, akik bár maguk is sérültek, követőiktől feltétlen engedelmisséget és teljes, kritikátlan odaadást várnak el. Ennek fejében a magát alávető ember védettséget élvez, és részesedik, participál a vezéralak ideológiájában és hatalmában. Hogy ez a tekintélyeknek szóló engedelmisség mekkora hatalom, azt többek között Stanley Milgram²¹ kísérletei bizonyítják. Ő maga is meglepődött azon, hogy normális amerikai középosztálybeli polgárok is készek voltak kegyetlen cselekedetekre, ha egy állítólagos autoritásnak kellett engedelmessé válniuk. A kísérlet résztvevőinek 65%-a engedelmesen követte a kísérlet vezetőjének utasításait, akit mint tudományos tekintélyt elfogadott. A résztvevők – állítólagos pedagógiai célból – színlelt elektrosokkokkal „kezelték” embereket még akkor is, amikor azok a fájdalomtól összeroskadtak (amit az „áldozatok” megjátszottak). Az „áldozatok” sikoltásai és ájulásai sem akadályozták a legtöbb résztvevőt abban, hogy a kísérletvezető utasításait kövessék. Három közül csak egy személy tagadta meg a kínzás folytatását. A megdöbbentő, manipulálhatóságunkat mutató kísérletnek egy biztató eredménye is volt: ha egy csoportban egy valaki megtagadta az utasítást, mindjárt több követőre talált...

Gruen – amellet, hogy saját betegek történeteiből idéz – elemzi könyvében több náci nagyság (főleg Hitler, de Göring, Heß) elidegenedését személyisége fájdalmas részeitől, és az externalizált idegen elleni ideológiát és harcot, aztán pedig az identitást nélkülöző tömegek elcsábítását.

Ha az identitás tekintélyekkel való azonosuláson alapul, a szabadság félelmet kelt. Ez elől menekülve vagyunk kénytelenek az áldozatot önmagunkban mások elleni erőszakkal (ha csak verbálissal is) eltakarni. Az idegen önmagunkban azért is elrejtve marad, mert világunk egyre inkább kifelé fordul, ami segít a belső ürességet befedni. Olyan különféle tevékenységekbe menekülünk, amelyek érzékszerveinket állandóan stimulálják, összetévesztjük az állandó mozgást (az emberiség nagy része állandóan úton van) az étellel, és felnézünk azokra, akik – látszólag igen eleven módon – folyton az „action”-t keresik. Az emberek egy része nem vagy csak kevésbé képes gyűlöletét kifelé levezetni, erőtlennek és tehetetlennek érzi magát, depressziós lesz, vagy más – pszichoszomatikus – betegségben szenved. Nekik nem egészen sikerült külső tekintélyekkel azonosítani magukat, saját, továbbra sem elfogadott áldozat-élményük pedig agressziójukat befelé fordítja. Tekintélyvelre épített társadalmakban – mint a volt „keleti blokk” országaiban (így Magyarországon is) – megfigyelhetjük, hogy a diktatúra összeomlása és az elnyert szabadság mennyi félelmet kelt. Méghozzá mindkét irányba: kifelé és befelé forduló agressziókat mobilizál.

A megoldásra és a jövőre vonatkozóan egy kiterjedt pszichológiai, szociálpszichológiai, szociológiai, politikai, kulturális antropoló-

21 Stanley Milgram: „Behavioral Study of Obedience”, in *Journal of Abnormal Psychology*, 1963, 67, és Uő: *Obedience to Authority: An Experimental View*, Harper, New York, 1975.

giai egésznek csak néhány mozaikját tudtam megemlíteni, bár e mindmáig nem eléggé reflektált kérdés jelentősége az emberiség, a demokrácia, a békés együttélés szempontjából óriási.

A már említett Erich Neumann szerint a jó és a rossz, a persona és az árnyék ellentéte helyett azok *integrációja* lenne a megoldás. El kellene fogadnunk elfojtott árnyékunkat, a bennünk lévő rosszat, hogy az ne idegen testként létezzék, hanem tudatunk ellenőrzése alá kerüljön. Ha félünk is ettől, és ha sok minden nem is tetszik önmagunkban, mégis ez az egyetlen út, hogy a bűnbakot ne kívül, a másokban, az idegenben keressük és találjuk meg, hanem tudjuk tolerálni a rosszat önmagunkban és másokban is. A jungi árnyék egyébként nemcsak az elutasított, elfojtott rosszat tartalmazza, hanem sok minden más, archaikus, élő és kreatív lehetőséget is, amelyeket a konformizmus, a társadalmi elvárások miatt nem mérünk megvalósítani, kiélni. Az árnyék integrációja az individuáció fő feladata, ami valódi identitáshoz, a személyiség gazdagodásához, kiteljesüléséhez vezet. A bűnbak-projekció legyőzése pedig az erőszak csökkenéséhez, békésebb társadalomhoz és a népek békés együttéléséhez vezethet.

Arno Gruen felteszi a kérdést, hogy saját valódi igényeinkhez vissza akarunk-e találni? Ha a kérdésre nemmel felelünk, az azt jelentené, hogy kiszolgáltatnánk magunkat az egyetlen szükségletnek, amelyet a fent leírt fejlődésen keresztülment emberek érezni tudnak: a gyűlöletnek. Ha ezzel a ténnyel nem nézünk szembe, akkor következményeit átengedjük azoknak, akik a gyűlöletet manipulációik és hatalmi céljaik szolgálatára fordítják. „A gyűlölet valóság. [...] Gyilkos hiba, ha demokratikusan gondolkodó emberek ezt a tényt tagadják, mert nem akarják elfogadni, hogy szocializációnk lehetővé teszi”²² De mit tehetünk? „Eredeteinkkel kell szembe-sítsük magunkat, és fel kell ismerjünk, hogy mi is terrort és elnyomást szenvedtünk el álcázott szeretet által. Nehéz dolog, a saját [elszenvedett – a szerző betoldása] terrorral szembesülni, beismerni magunknak szüleink szeretetének hiányosságait, és (újra) átélni saját fájdalmunkat, valamint saját sérüléseinket. De ez az egyetlen út, amelyik a szolgaságból való igazi szabaduláshoz vezet. Konfucius mondta: »Aki szenvedését szenved, megszabadul a szenvedéstől.«”²³ Tehát megoldásként Gruen is – ugyanúgy, mint Neumann – a befelé fordulást, az okok keresésének sokszor fájdalmas útját ajánlja, ami jelenlegi „élményközpontú” társadalmunkban („Spaßgesellschaft”) biztosan népszerűtlen. Azt is mondhatnánk, hogy David Riesman „magányos tömegének”²⁴ embere számára a „kívülről irányítottág” helyett a „belülről irányítottág” ajánlja. Így jutunk el az apollói bölcsességhez: *gnóthi szeauton* (ismerd meg önmagadat).

22 Gruen, i. m. 193.

23 Gruen, i. m. 193.

24 David Riesman: *Die einsame Masse*. Rowohlt, Reinbeck, 1958. Magyarul: *A magányos tömeg*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.